

کتاب‌شناسی گزیده آثار دانشمندان اهل تسنن درباره‌ی امام مهدی علیه السلام: تکمیلی دو گفتار محقق طباطبایی

عبدالحسین طالعی *

چکیده: این مقاله، حاوی ویژگی‌های ۸۸ کتاب از آثار دانشمندان اهل تسنن است که تمام یا بخشی از آن‌ها در مورد امام مهدی علیه السلام می‌باشد. نگارنده، مقاله را بر اساس اطلاعاتی که دکتر عذاب محمود حمش (دانشمند معاصر اهل تسنن) در کتاب «المهدی المنتظر: دراسة حدیثیة نقدیة» آورده، ارائه کرده است و داده‌ها را به ترتیب مطالب سید عبدالعزیز طباطبایی در دو گفتار او- که در سفینه‌ی شماره‌ی ۱۰ و ۱۱ آمده- سامان داده است. بخشی از مجموعه‌ی مطالب این مقاله که در پنج بخش آمده، ناظر به مدخل‌هایی است که محقق طباطبایی یاد کرده و بخشی از آن‌ها مدخل‌هایی است که برای نخستین بار معرفی می‌شود. کلید واژه‌ها: امام مهدی علیه السلام، کتاب‌شناسی / آثار اهل تسنن، کتاب‌شناسی / کتاب‌های عربی، کتاب‌شناسی / حمش، عذاب محمود/المهدی المنتظر (کتاب)

در پی درج دو مقاله تحت عنوان کتاب‌شناسی گزیده‌ی دانشمندان اهل تسنن پیرامون امام مهدی علیه السلام- نوشته‌ی محقق فقید سید عبدالعزیز طباطبایی، ترجمه و تحقیق استاد حمید سلیم گندمی در شماره‌های ۱۰ و ۱۱ سفینه- به کتابی دست یافتیم که یکی از دانشمندان معاصر اهل تسنن در باب امام مهدی علیه السلام نگاشته

* عضو هیأت علمی دانشگاه قم.

است. مشخصات کتاب، چنین است:

الدكتور عَدَاب محمود الحَمْش، المهديّ المنتظر في روايات اهل السنّة و الشيعة الإماميّة: دراسة حديثيّة نقدية. أردن: عمّان، دارالفتح للنشر و التوزيع، الطبعة الأولى، ١٤٢١ هـ = ٢٠٠١ م. ٥٥٣ ص.

سخن درباره‌ی ابعاد و جوانب این کتاب، تفصیلی در خور خود می‌طلبد؛ اما در این گفتار، نظر بر آن است که - به دلیل صبغه‌ی کتاب‌شناختی این کتاب - برخی یادداشت‌ها و نکات آن که با دو مقاله‌ی یادشده‌ی سفینه ارتباط دارد، نقل شود، تا خوانندگان پژوهشگر سفینه را به کار آید. این یادداشت‌ها در پنج بخش، در پی می‌آید.

بخش اول: کتاب‌هایی که محقق طباطبایی از آن‌ها یاد کرده است و حمش نیز دیده و در کتاب خود درباره‌ی آن‌ها نکته یا نکات کتاب‌شناسی یا نسخه‌شناسی آورده است.

١. البيان في أخبار صاحب الزّمان (گنجی شافعی)

مؤلف در مسجد جامع دمشق به قتل رسید، از آن‌رو که فضایل آل‌البیت را می‌گفت، نه غیر آن‌ها را (حمش، ص ٦٥).

- از مزایای گنجی در کتاب‌البيان، این است که احادیث را با اسناد آورده است. این اثر فواید ارزشمندی در بر دارد، و این قدیم‌ترین کتاب در مورد مسأله‌ی مهدی نزد اهل سنت است که از آن آگاه شده‌ام. (حمش، ص ٦٥)

٢. عقد الدرر في أخبار المهديّ المنتظر (سلمی شافعی)

این کتاب را مهیب صاحب عبدالرحمان به عنوان رساله‌ی پایان‌نامه‌ی دانشگاه محمدبن سعود ریاض، دانشکده‌ی اصول دین، در سال ١٤٠١ تحقیق کرده است.

- در سال ١٤٠٣ توسط دارالکتب العلمیه‌ی بیروت در ٤٠٦ صفحه، به چاپ رسیده است و فهرس متنوع و مفید دارد (ص ٢٥٣ - ٣٦٠). این چاپ در سال ١٤١٨ افسست شده است؛ البتّه فهرس مفید آن را حذف کرده‌اند. (حمش، ص ٦٦)

- سلمی، احادیث فراوانی در مورد اشراف السّاعه گردآورده، که احادیث صحیح، حسن و ضعیف را در بر دارد، بدون بیان احکام آن، زیرا نقد، صنعت او نبوده است... در بعضی از تعلیقات و توثیقات محققان کتاب، فواید نیکو آمده است. (حمش، ص ۶۶)

۳. القول المختصر في علامات المهدي المنتظر (ابن حجر هيثمي)

عبدالرحمان بن عبدالله ترکی به تحقیق، تخریج احادیث، تعلیق و مقدمه‌ی آن پرداخته و دار الزهراء للإعلام العربی در قاهره، چاپ اول آن را در سال ۱۳۱۵ منتشر ساخته است. کتاب، ۱۲۵ صفحه دارد، که ۲۴ صفحه‌ی آن مقدمه و ۱۸ صفحه فهرس است. کتاب، تلخیص کتاب «العرف الوردی» سیوطی است که ادّعای مهدویّت جمعی از معاصرانش، او را به تألیف این کتاب واداشت. (حمش، ص ۶۷ - ۶۸)

۴. البرهان في علامات مهدي آخر الزمان (متقی هندی)

این کتاب-که با تحقیق جاسم بن محمد بن مهمل الیاسین الکویتی (دانشمند معاصر) منتشر شده است- از گسترده‌ترین کتاب‌هایی است که درباره‌ی مهدی سخن می‌گوید. کتاب، ۲۷۵ حدیث دارد. شیخ جاسم به تواتر احادیث مهدی عقیده دارد. و عقیده به ظهور او را یکی از عقاید ضروری مسلمانان می‌داند... وی، در مقدمه‌ی خود، از عالمان و پژوهشگرانی نام می‌برد که درباره‌ی مهدی کتاب نوشته‌اند. اینان ۲۶ تن هستند که آخرین آنان دکتر عبدالعلیم عبدالعظیم بستوی است. وی، رساله پایان‌نامه‌ی خود را در دانشکده‌ی شریعت از دانشگاه ام‌القری عربستان تحت عنوان «الأحاديث الواردة في المهدي في ميزان الجرح و التعديل» در سال ۱۳۹۷- ۱۳۹۸ قمری گذرانده است. (حمش، ص ۶۸ - ۶۹)

۵. فتح المنان شرح الفوز و الأمان (فاضل منینی)

بی‌تردید، این کتابی پربهره و سودمند در باب لغت و اعراب و بلاغت است. (حمش، ص ۷۵)

۶. إبراز الوهم المکنون من کلام ابن خلدون (غماری مغربی)

نام دیگر کتاب، «المرشد المبدي لفساد طعن ابن خلدون في أحاديث المهدي» است. (ص ۷۶)

نویسنده‌ی این کتاب، شیخ جمعی از مشایخ من در اجازه‌ی حدیثی عام است. شریف حسن بن علی کتانی حسنی در مقدمه‌ی یکی از کتاب‌های او (کتاب توحید الأنظار لتوحيد المسلمين في الصوم و الإفطار) ص ۷ تا ۱۹، شرح حال او را آورده است. در پایان آن کتاب، نام آثار او آمده است. (حمش، ص ۷۷)

در این کتاب ۱۵۵ صفحه‌ای، نویسنده عقیده‌ی خود را اظهار می‌دارد در این مورد که احادیث ظهور مهدی، متواتر است و ظهور او از علامت‌ها و اشراف ساعت است. خبر او میان تمام اهل اسلام در طول روزگاران گسترده شده است. ایمان به خروج او واجب است و اعتقاد به ظهورش برای تصدیق خبر پیامبر، ضرورت تمام دارد، چنان که در عقاید اهل سنت و جماعت تدوین شده است. آن‌گاه نویسنده، اسماء دانشمندانی را نام می‌برد که تواتر احادیث مهدی را صریحاً گفته‌اند؛ مانند: ابوالحسن آبری، سخاوی، سیوطی، هیتمی، زرقانی، قنوجی و شوکانی. هم‌چنین در کتاب خود، فصلی آورده که حدیث متواتر را شناسانده و بر این اساس، نشان داده که احادیث مهدی به عقیده‌ی او، به حدّ تواتر رسیده است. آن‌گاه بیان می‌دارد که انگیزه‌ی او در تألیف این کتاب، آن است که بر جمع زیادی از مردم، این تواتر مخفی مانده و آن را نمی‌دانند، چنان‌که عوامل تضعیف حدیث و معنای حدیث ضعیف را نمی‌شناسند. (حمش، ص ۷۶)

۷. المهدي المنتظر (غماری مغربی)

نویسنده‌ی این کتاب، شیخ عبدالله بن محمد بن صدیق غماری مغربی، شیخ روایتی ماست. وی در مقدمه‌ی این کتاب ۱۱۳ صفحه‌ای می‌گوید: «من در این کتاب، بیان کرده‌ام که احادیث مهدی متواتر است و منکر آن‌ها بدعت‌گذار گمراه در زمره‌ی فرقه‌های اهل بدعت، و ضلالت پیشه است.» (حمش، ص ۷۸)

۸. المهدي المنتظر (ابراهيم مشوخی)

این کتاب در سال ۱۴۰۳ در ۲۱۱ صفحه منتشر شده است. مؤلف، در باره‌ی نکاتی مانند نام و نسب مهدی، عدل و کرم او، رویدادهای پیش روی او و ایام حکومتش، ملاقات عیسی با مهدی علیه السلام، کرامات مهدی و مدّت عمر او سخن گفته است. (حمش، ص ۸۴)

بخش دوم: کتاب‌هایی که در مقالات محقق طباطبایی یاد نشده؛ اما دکتر حمش دیده و به تفصیل معرفی کرده است.

۱. تلخیص البیان فی علامة مهدي آخر الزمان (جلال‌الدین سیوطی)

نسخه‌ی خطی در ۵ برگ به قطع بزرگ، از مخطوطات برلین (۲۲۴) در مرکز مخطوطات دانشگاه اردن (۱۲۹۷). سیوطی در آن، بیش از ۷۰ حدیث را با حذف سند آورده است. به نظر می‌رسد این کتاب، مختصر کتاب «العرف الوردی فی أخبار المهدي» باشد.

بنگرید: فهرس المخطوطات العربیة المصوّرة فی مرکز الوثائق و المخطوطات فی الجامعة الأردنیة ۴ / ۱۹۳. (حمش، ص ۶۷)

۲. نظرة فی احادیث المهدي (محمد خضر حسین)

نویسنده، شیخ جامع الازهر است و این نوشته به عنوان مقاله‌ای در مجله‌ی «التمدن الإسلامی» چاپ دمشق (محرم الحرام ۱۳۷۰ قمری) منتشر شده است. مدیر مجله اشاره می‌کند که در مورد حقیقت احادیث مربوط به مهدی، از او سؤال شد و او، این مقاله را در مجله‌ی «الهدایة الإسلامیة» (محرم الحرام ۱۳۶۹ ق) یافته و منتشر کرده است.

وی در این مقاله گوید: مردم حدیث نبوی را بد فهمیدند، یا تطبیق آن را به شکل صحیح آن، درست انجام ندادند، تا آن جا که به مفسده‌ها منجر شد. ولی این، انگیزه و عاملی برای شکّ در صحّت حدیث یا مبادرت به انکار آن نمی‌شود. به عنوان نمونه، نبوّت، حقیقتی است که بی‌تردید، روی داده است؛ ولی جمعی به

دروغ و افترا، آن را ادعا کرده‌اند و با این ادعا، بسیاری از مردم را به گمراهی کشانده‌اند، همان‌گونه که امروز گروه قادیانی‌ها عمل می‌کند. بالاتر از آن، الوهیت، روشن‌تر از خورشید در وسط آسمان است. ولی گروهی آن را برای زعمای خود ادعا کرده‌اند؛ یعنی به نظر آن‌ها، خدای عزوجل در آن افراد حلول کرده است؛ همانند عملکرد گروه بهائیه در این روزگار. پس انکار حق - به دلیل باطل‌هایی که به آن چسبیده - صحیح نیست. (حمش، ص ۷۹)

دانستنی است که متن کامل این مقاله‌ی پنج صفحه‌ای در کتاب «الإمام المهديّ عند أهل السنّة» ج ۲ ص ۲۰۷ تا ۲۱۴ آمده است. (حمش، ص ۷۹)

۳. الأحاديث الواردة في المهديّ في ميزان الجرح و التعديل (دکتر عبدالعلیم عبدالعظیم بستوی هندی)

اصل این کتاب، رساله‌ی پایان‌نامه‌ی مؤلف در دانشگاه امّ القری در مکه، به سال ۱۳۹۸ است، که در دو جلد (۴۳۲ + ۴۱۵ صفحه) چاپ شده است. (حمش، ص ۸۰)

۴. الاحتجاج بالأثر علی من أنکر المهديّ المنتظر (شیخ حمود بن عبدالله تویجری)
چاپ اول این کتاب را ریاست عامه‌ی بحوث علمیّه و افتاء در سال ۱۴۰۳ ق. در ۴۲۳ صفحه منتشر کرده است. کتاب، ردّی است بر رساله‌ی عبدالله بن زید آل محمود حسنی قطری که تحت عنوان «لا مهديّ ينتظر بعد الرّسول خیر البشر» منتشر شده بود. (حمش، ص ۸۳)

۵. الردّ علی من کذب بالأحاديث الصحیحة الواردة في المهديّ (شیخ عبدالمحسن بن حمد العباد آل بدر العنزى)

۶. عقيدة أهل السنّة و الأثر في المهديّ المنتظر (همو)
این دو کتاب همراه با هم در سال ۱۴۰۳ در مطابع الجامعة الإسلامية، در مدینه‌ی منوره در ۲۲۲ صفحه منتشر شده است.

رساله‌ی اوّل، در ردّ رساله‌ی «لامهدیّ ينتظر بعد الرّسول خير البشر» (نوشته‌ی شیخ عبدالله بن زیدآل محمود رئیس محاکم شرعی قطر) نوشته شده، که در ضمن چهل مسأله، خطاهای او را نشان داده است. رساله‌ی دوم نیز متن سخنرانی شیخ عبدالمحسن عباد در جمع دانشجویان دانشگاه اسلامی مدینه در سال ۱۳۸۸ ق. است، که عبدالعزیز بن باز- مفتی سابق سعودی- آن را پسندید و بر آن تعلیقه زد. بن باز، پس از حادثه‌ی جهیمان در مکه‌ی مکرمه (سال ۱۴۰۱) بر نشر هر دو رساله اصرار ورزید که به نشر آن منجر شد. (حمش، ص ۸۳- ۸۴)^۱

۷. المهدیّ المنتظر بین العقیده الدینیّة و المضمون السیاسی (دکتر محمّد فرید حجاب)

این کتاب را المؤسّسة الوطنیة للكتاب در کشور الجزائر در سال ۱۴۰۴ ق در ۱۱۲ صفحه منتشر کرده، که به گفته‌ی مؤلّف، حادثه‌ی جهیمان در مکه، انگیزه‌ی نگارش این کتاب بوده است. (حمش، ص ۸۴ - ۸۵).

۸. المهدیّ... قیادة و فکر، و وعد حقّ (عبدالرحمان عیسی)

کتاب را دارالکتاب النفیس در حلب (سوریه) در سال ۱۴۰۶ ق. در ۱۱۲ صفحه منتشر کرده است. مؤلّف بنای خود را بر تواتر معنوی ظهور مهدی نهاده و آن را حقیقتی مسلمّ می‌داند. از این رو، ثبوت قضیه را امری روشن می‌داند، که تحقیق درباره‌ی آن کاری بیهوده است.

نویسنده قلمی روان و درونی با محبّت فراوان به اهل بیت علیهم‌السلام دارد و واژگانی که به کار بسته، از آن درون حکایت می‌کند. در این کتاب، تنها یک حدیث آورده و به جز آن، فقط به آیات کریمه‌ی قرآن استناد کرده است. نویسنده، از انتظار جهانی برای مهدی سخن می‌گوید. از سوی دیگر، به عقیده‌ی او، خداوند تعالی در امام مهدی آمادگی ویژه‌ای پدید می‌آورد، که مشروعیت امامت خود را از مردم و بیعت آن‌ها نمی‌گیرد، بلکه این امامت، از قبل برای او ثابت است؛ زیرا خداوند او را برای

۱. کتاب مصلح جهانی (سید هادی خسروشاهی، تهران: مؤسسه‌ی اطلاعات) ترجمه و توضیح این کتاب است.

این کار، اختصاص داده است. سپس این نکته را یادآور می‌شود که علما و اندیشمندان، قبل از ظهور مهدی، وظایفی دارند، از جمله:
- ژرف‌اندیشی در جوهر رسالت محمدی و حقایق اسلام؛
- توجه به جهان بشری برای فریادرسی آن و استوارسازی صلح و هدایت الاهی. (حمش، ص ۸۵-۸۸)

۹. الطريق الهادي إلى حقيقة المهديّ (محمد احمد علی منصور)

چاپ اول این رساله را مکتبه الرسالة الحدیثه در سال ۱۴۰۶ ق. در عمان (اردن) در ۳۹ صفحه به قطع کوچک، منتشر کرده است. نویسنده در این کتاب، مطالبی برای توضیح حقیقت مهدویت بر اساس سنت نبوی صحیح بیان داشته است، به روش آسان که هر خواننده‌ای بتواند به جوانب این مطلب راه یابد. لذا یک سلسله مطالب در مورد ویژگی‌های شخصی و نسب مهدی، حاکمیت عدل در زمان مهدی، امامت او برای مسیح عليه السلام و... آورده، و سپس نتیجه گرفته که مسلمانان نباید به بهانه‌ی انتظار، دست روی دست بگذارند، بلکه باید برای ترویج اسلام بکوشند و زمینه را برای ظهور او آماده کنند. (حمش، ص ۸۸)

۱۰. المهديّ المنتظر و ادعیاء البابیة (محمد بیومی)

چاپ اول این رساله را مکتبه الایمان قاهره در سال ۱۴۱۶ ق در ۶۴ صفحه منتشر ساخته است. نویسنده کتاب خود را هدیه کرده به کسانی که: «مسأله‌ی مهدویت را دروغ می‌شمارند، احادیث وارده در شأن او را ردّ می‌کنند، با این توجیه که سند آنها ضعیف است و در صحیح بخاری و مسلم نیامده است». نویسنده در مقدمه می‌گوید: من پاسخ به این دعاوی را می‌آورم تا هر که می‌خواهد حیات یابد یا هلاک شود، از روی بی‌بینه باشد. وی، کلماتی از دانشمندان اهل تسنن - از ابی‌الحسین آبری (متوفی ۳۶۳) تا محمدبن جعفر کتانی (متوفی ۱۳۴۵) در اثبات صحت مهدویت، و سپس جملاتی از احمد شاکر و عبدالمحسن عباد و دیگران در ردّ بر ابن‌خلدون آورده است. آن‌گاه از ۵۲ عالم سنی که احادیث مهدویت را در کتب خود آورده‌اند و ۳۱ تن که کتاب مخصوص مهدویت نگاشته‌اند، نام می‌برد.

سپس شش فصل در مورد ویژگی‌های مهدی، عدالت در زمان ظهور، بیعت مردم با او، نمازگزاردن عیسی علیه السلام پشت سر او بیان داشته است. پس از آن به کلمات اهل علم در اثبات حقیقت مهدویت و پاسخ به چند شبهه در مورد مهدویت می‌پردازد. وی پس از بیان مطالبی در ردّ دیدگاه شیعی نسبت به مهدویت، درباره‌ی یازده تن مدّعیان یا منسوبین مهدویت سخن می‌گوید، مانند: محمد بن حنفیه، نفس زکیّه، عبدالله بن میمون قَدّاح، محمد بن تومرت، حسن بن زکریه قرمطی، علی بن محمد بصری صاحب الزنج، جبلی، محمد مصطفی مرّ، محمد بن حسن مرّ، محمد مهدی سنوسی مغربی، محمد احمد مهدی سودانی، محمد بن عبدالله قحطانی (جهیمان).

این کتاب، فواید تاریخی مفیدی در مورد مهدویت در بر دارد. (حمش، ص

۸۹ - ۹۰)

۱۱. **عمر أمة الإسلام، أو قرب ظهور المهدي عليه السلام** (مهندس امین محمد جمال الدین مصری)

کتاب این نویسنده‌ی معاصر مصری را مکتبه‌المجلد العربی در سال ۱۹۹۷ میلادی منتشر کرده است. او در این کتاب ۱۵۰ صفحه‌ای، در باره‌ی علامات آخر الزّمان و رویداد هر مگدون سخن می‌گوید و نتیجه می‌گیرد که ما در آخرین سال‌های دوره‌ی آخر الزّمان قرار داریم. پس از آن، با نقل کلماتی از سیّد محمد برزنجی، سفارینی، شوکانی و صدیق حسن خان در باب تواتر احادیث مهدویت، نتیجه می‌گیرد که علمای امت در گذشته و حال، بر وجوب ایمان به این احادیث اتّفاق نظر دارند، مگر اندکی از آنها. بیشتر بحث‌های کتاب در مورد وقایع معاصر و تطبیق آنها با علائم ظهور و اشراف الساعة است. (حمش، ص ۹۰ - ۹۴)

بخش سوم: کتاب‌هایی که محقق طباطبایی یاد کرده و دکتر حمش در مورد آن‌ها توضیح بسیار کوتاه آورده است

۱. التوضیح فی تواتر ما جاء فی المهدي المنتظر و الدجال و المسيح (شوکانی یمنی) صدیق حسن خان در کتاب الإذاعة ص ۹۵ از آن نام برده است. (حمش، ص ۱۹۷)

۲. تحدیق النظر فی أخبار الإمام المنتظر (محمّد بن عبدالعزیز نجدی) [توضیح: این کتاب را محقق طباطبایی با همین عنوان یاد کرده؛ ولی در کتاب حمش، «تحديث النظر...» آمده است که شاید خطای چاپی باشد.] بستوی در کتاب خود ۱ / ۱۳۴، از آن نام برده است. (حمش، ص ۱۹۷)

۳. تلخیص البیان فی علامات مهدي آخر الزمان (ابن کمال پاشا حنفی) بستوی ۱ / ۱۳۰ از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۱۹۸)

۴. حقیقة الخبر عن المهدي المنتظر (صلاح الدین عبدالحمید) [توضیح: حمش، عنوان آن را چنین آورده است: حقیقة الخبر فی المهدي المنتظر من الكتاب و السنة] امین جمال الدین در ضمن مصادر خود، از آن نام برده است. (حمش، ص ۱۹۸)

۵. الردّ علی من حکم و قضی... (متقی هندی) بستوی ۱ / ۱۳۲ از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۱۹۸)

۶. المهدي (ادریس بن محمد عراقی، م ۱۱۸۳) بستوی ۱ / ۱۳۴ از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۱۹۹)

۷. المهديّ (ابن قَيم جوزيه دمشقي، م ۷۵۱)

بستوى ۱ / ۱۲۸ از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۱۹۹)

۸. النجم الثاقب في بيان أن المهديّ من أولاد عليّ بن ابي طالب (مجهول المؤلف)

بستوى ۱ / ۱۳۵ از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۲۰۰)

۹. الهدية النديّة... (مصطفى بكرى)

بستوى ۱ / ۱۳۴ از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۲۰۰)

بخش چهارم: کتاب‌هایی که محقق طباطبایی یاد نکرده، دکتر حمش نیز ندیده ولی ویژگی‌های آن‌ها را در منابع دیگر یافته و از آن‌ها یاد کرده است.

۱. تنوير الرّجال في ظهور المهديّ و الدّجال (شيخ رشيد راشد تاذفي حلبى)

بنگرید: بستوى ۱ / ۱۳۵. (حمش، ص ۱۹۷)

۲. الجواب المقنع المحرّر في أخبار عيسى و المهديّ المنتظر (علامه محمّد حبيب الله سنقيطى)

امين جمال الدين آن را در کتاب خود (ص ۱۴۵) در شمار مصادرش ذکر کرده است. (حمش، ص ۱۹۷)

[توضيح: محقق طباطبایی از کتاب: «أصحّ ما ورد في المهديّ و عيسى» یاد کرده و شاید این دو، متحد باشند.]

۳. العواصم من الفتن القواصم (ابن بُريده نجدى)

شيخ بستوى در شمار مصادر خود از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۱۹۷)

۴. المهديّ و أشرط السّاعة (شيخ محمّد على صابونى، چاپ شده به نفقه‌ى عبّاس شربت‌لى)

امین جمال‌الدین در ضمن مصادر خود یاد کرده است. (حمش، ص ۱۹۷)

۵. الأحادیث الواردة في المهديّ (ابن ابی خيثمه، احمد بن زهير بن حرب نسائي، متوفى ۲۷۹)

سهیلی در الروض الأنف ۱ / ۱۶۰ از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۱۹۸)

۶. تلخیص البیان في مهديّ آخر الزمان (شيخ حنيف الدين عبدالرحمان مرشدی) بستوی در کتاب خود ۱ / ۱۳۵ از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۱۹۸)

۷. رسالة في تحقيق ظهور المهديّ (احمد بربی) نسخه‌ی خطی آن در دانشگاه کویت است و محقق کتاب البرهان از آن نام برده است. (حمش، ص ۱۹۸)

۸. رسالة في المهديّ (مجهول المؤلف) بستوی ۱ / ۱۳۵ از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۱۹۸)

۹. سيّد البشر يتحدّث عن المهديّ المنتظر (شيخ حامد محمود ليمود) امین جمال‌الدین (ص ۱۴۵) در ضمن مصادر خود از آن نام برده است. (حمش، ص ۱۹۹)

۱۰. طرق حديث المهديّ (حافظ ولی‌الدین ابوزرعہ‌ی عراقی) بنگرید: تقی فاسی در: ذیل التقييد ۱ / ۳۳۵، ابی فهد در: لحظ الإلحاظ ۲۸۸، ابن حجر در المجمع المؤسس، ترجمه‌ی رقم ۴۱۲. (حمش، ص ۱۹۹)

۱۱. فرائد الفكر في الإمام المهديّ المنتظر (علامة مرعي بن يوسف كرمي حنبلي، م ۱۰۳۳)

بستوی ۱ / ۱۳۳ از آن یاد کرده است. (حمش، ص ۱۹۹)

۱۲. القول الفصل في المهدي المنتظر (شيخ عبدالله حجاج)
امین جمال‌الدین (ص ۱۴۵) در ضمن مصادر خود از آن نام برده است.
(حمش، ص ۱۹۹)

۱۳. الأربعين في أخبار المهديين (شيخ ولاية الله صادقپوری هندی)
بستوی ۱ / ۱۳۵ از آن نام برده است. (حمش، ص ۱۹۹)

۱۴. مهدي آل الرسول (ملا علی قاری حنفی)
به چاپ سنگی رسیده و در مرکز البحث علمی وابسته به دانشگاه ام‌القری
مکّه ی مکرمه موجود است؛ چنان‌که محقق کتاب البرهان گفته است. (حمش، ص
۱۹۹)

۱۵. المهدي حقیقیة لا خرافة (محمد بن اسماعیل مقدم مصری)
امین جمال‌الدین (ص ۱۴۵) از آن نام برده است. (حمش، ص ۲۰۰)

۱۶. المهدي المنتظر عند الشيعة الإمامية الاثني عشرية (جلال‌الدین محمد صالح)
رساله دکترای مؤلف از دانشگاه اسلامی مدینه منوره که در سال ۱۴۱۴ ق.
گذرانده است. (حمش، ص ۲۰۰)

۱۷. المهدي و المهديّة: نظرة في تاريخ العرب سياسي (استاد عبدالرزاق الحصان)
از انتشارات مطبعة العانی در بغداد است که در سال ۱۳۷۷ ق. منتشر شده
است. (حمش، ص ۲۰۰)

بخش پنجم: کتاب‌هایی که مهدویت را در ضمن مباحث خود آورده‌اند.
این بخش به نظر دکتر عذاب حمش، بارزترین کتاب‌هایی را در بردارد که
مهدویت را مطرح کرده‌اند. وی این موارد را به ترتیب زمان یاد می‌کند.

۱. **البدء و التاريخ** (ابوزید احمد بن سهل بلخی، م بعد از ۳۵۵)^۱
 کتاب به اهتمام کلمان هوار، کنسول فرانسه در سال ۱۸۹۹ در پاریس، منتشر شده است. وی تحت عنوان مرد هاشمی که با پرچم‌های سیاه، از خراسان قیام می‌کند (۲ / ۱۷۴)، و بیش از آن تحت عنوان خروج المهدی (۲ / ۱۸۶) درباره‌ی مهدی سخن گفته است. وی خروج دجال را متواتر، و احادیث مهدی را محل نظر می‌داند. (حمش، ص ۲۱-۲۲)

۲. **الأباطیل و المناکیر و الصحاح و المشاهیر** (حافظ ابو عبدالله حسین بن ابراهیم جورقانی همدانی، م ۵۴۳)
 تحقیق دکتر عبدالرحمان بن عبدالجبار فریوایی، چاپ دارالصمیعی، ریاض، چاپ دوم، ۱۴۱۵ = ۱۹۹۴.
 وی بابی مخصوص احادیث مهدویت (۱ / ۳۱۶-۳۱۹ حدیث ۲۹۷ تا ۲۹۹) گشوده است. (حمش، ص ۲۲-۲۳)

۳. **العلل المتناهیه فی الأحادیث الواهیه** (حافظ ابوالفرج عبدالرحمان بن علی ابن الجوزی قرشی تیمی، متوفی ۵۹۷)
 تحقیق و تخریج احادیث: شیخ ارشاد الحق اثری. نشر: الکتب العلمیة، بیروت، چاپ اول، ۱۹۸۳ میلادی.
 وی حدیث ۱۴۳۱ تا ۱۴۴۷ را به احادیث مهدویت اختصاص داده (۲ / ۸۶۱ به بعد)، و برخی از آنها را صحیح دانسته است. (حمش، ص ۲۳-۲۴)

۴. **الفتوحات المکیة** (محبی الدین ابن عربی طائی حاتمی، صوفی مشهور، م ۶۳۸)
 وی باب ۳۶۶ را به بحث در مورد مهدی اختصاص داده است. (۳ / ۳۲۷ به بعد، چاپ بیروت: دار صادر) علاوه بر آن، در ضمن کتاب «بلغة الخواص» خود، مناجاتی را آورده که شوق خود را به ظهور مهدی نشان می‌دهد و از خدای تعالی

۱. عباراتی که در توصیف نویسندگان کتاب‌ها آمده، عین کلمات دکتر عذاب حمش است که در این جا نقل می‌شود.

می خواهد که او را از یاران و پیروان مهدی قرار دهد:

فيا منظور الظاهر، و يا من بظهوره بطش الملك القادر، و يا ولي الله و يا خليفة الملك القاهر، اما انسلخت من الأصلاب و الأرحام؟ إما أمرت بتبديل هذه الأحكام؟ السماوات و الأرض و من فيهن بانتظارك، و الوجود متشوق إلى إسفارك. اللهم إنا نؤمن بولايته و خلافته و إمامته و هدايته، و لا نلحد فيه إلحاد الغافلين، و لا ننكره إنكار العالين، و ننتظره مدة حياتنا، إيماناً بك و تصديقاً برسولك. فلا تحرمنا- إن لم تقسم لنا رؤيته- أجر أتباعه، و اكتبنا في عداد أنصاره و أشياعه.

این کلام را خانم دکتر سعاد حکیم در کتاب «المعجم الصوفی» ص ۱۱۰۳ از رساله‌ی بلغة الخواص نقل می‌کند. (ص ۲۴۵) باید دانست که عقیده‌ی اکثر صوفیه در مورد مهدی، همان عقیده‌ی اصولیون و فقها و محدثان اهل سنت است. (حمش، ص ۲۴۶ و ۲۴)

۵. مطالب السؤل في مناقب آل الرسول (علّامه شیخ کمال الدین ابوسالم محمد بن طلحة بن محمد قرشی عدوی نصیبی شافعی، ۵۸۲-۶۵۲) چاپ نجف، بدون تاریخ. وی باب دوازدهم از کتاب خود را به ویژگی‌های مهدی اختصاص داده و او را فرزند امام حسن عسکری علیه السلام دانسته است. (حمش، ص ۲۴-۲۵)

۶. تذكرة خواص الأمة في خصائص الائمة (علّامه‌ی مورخ، یوسف بن قزاوغلی بن عبدالله بغدادی حنفی، مشهور به سبط ابن جوزی، ۵۸۱-۶۵۴) چاپ نجف، مطبعه‌ی حیدریّه، ۱۳۸۳.

وی، تحت عنوان «فصل في ذكر الحجّة المهدی» درباره‌ی مهدی، فرزند امام حسن عسکری علیه السلام، سخن گفته و قصیده‌ی ابی‌الفضل حفصکی (متوفی ۵۵۳) را آورده است. (حمش، ص ۲۵)

۷. شرح نهج البلاغه (ابن ابی الحدید معتزلی، موفق الدین، ابوالمعالی، قاسم بن هبة الله ابن محمد بن ابی الحدید مدائنی، م ۶۵۶)

تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ بیروت، دار احیاء الکتب العربیة. وی کلام امیرالمؤمنین علی علیه السلام را آورده که فرموده است:

قد لیس للحکمة جنتها... بقية من بقايا حجّته، خليفة من خلائف أنبيائه.

ابن ابی الحدید در شرح این کلام، به تشریح دیدگاه های شیعه، صوفیه، معتزله و فلاسفه در مورد مهدی منتظر پرداخته است. (حمش، ص ۲۵-۲۶)

۸. التذکرة فی أحوال الموتی و أمور الآخرة (امام علامه شمس الدین ابوعبدالله محمد بن احمد بن ابی بکر انصاری قرطبی، م ۶۷۱)

تصحیح: احمد محمد مرسی، چاپ قاهره، مطبعة مدکور.

قرطبی در «باب: الخليفة الكائن في آخر الزمان المسمی بالمهدی، و علامة خروجه» و نیز ابواب مربوط به سفیانی و قحطانی، درباره ی مهدی منتظر سخن می گوید. وی، مطالب کتاب های مربوط به ملاحم و اشراف الساعة را در این موضوع گرد آورده است. (حمش، ص ۲۷)

۹. وفيات الأعیان و أبناء أبناء الزمان (مورخ علامه، شمس الدین ابوالعباس احمد بن محمد بن ابراهیم برمکی، معروف به ابن خلکان اربلی شافعی، ۶۰۸-۶۸۱) تحقیق: دکتر احسان عباس، چاپ بیروت، دار صادر.

وی در مجلد چهارم (۴ / ۵۶۲) تحت عنوان «ابوالقاسم المنتظر، محمد بن الحسن العسكري»، درباره ی مهدی سخن می گوید و این عقیده را به شیعه نسبت می دهد که او در سرداب وارد شده و زمان خروج او از آن روشن نیست. (حمش، ص ۲۷)

۱۰. ذخائر العقبی فی مناقب ذوی القربی (علامه محب الدین احمد بن عبدالله طبری فقیه، ۶۱۵-۶۹۴)

چاپ مکتبه القدسی، ۱۳۵۶.

فصل «ذکر ما جاء أنّ المهديّ في آخر الزّمان منهما» درباره‌ی مهدی است.
مراد از منهما، امام حسن و امام حسین علیهما السلام است. (حمش، ص ۲۸)

۱۱. فرائد السمطين في فضائل المرتضى و البتول و السبطین و الأئمة من ذریتهم علیهم السلام
(فخر الاسلام، صدرالدین، ابوالمجامع، ابراهیم بن سعدالدین محمد بن مؤید
حموی^۱ شافعی ۶۲۴-۷۳۲)

کتاب با تحقیق شیخ محمد باقر محمودی چاپ شده است. مؤلف، مسأله‌ی
مهدویّت را در ۳۳ صفحه آورده است. مؤلف، شخصیت مهدی را بر اساس روش
اهل سنت بررسی می‌کند. (احادیث ۵۶۱ تا ۵۷۸) وی حدیث «من أنکر خروج
المهديّ فقد كفر» را از طریق ابوبکر کلاباذی (م ۳۸۵) روایت می‌کند، بدون این که بر
آن تعلیقه بزند. تألیف کتاب در سال ۷۱۶ به انجام رسیده است. (حمش، ص ۲۸)

۱۲. سیر أعلام النبلاء، (حافظ شمس الدین محمد بن احمد ذهبی، م ۷۴۸)
حافظ ذهبی در کتاب خود (۱۳ / ۱۱۹ - ۱۲۲) عقیده‌ی شیعه در مورد مهدی
را نقل و آن را ردّ می‌کند، ضمن آن که در وصف مقام علمی دوازده امام شیعه سخن
می‌گوید. (حمش، ص ۲۹ - ۳۱)

۱۳. فريدة العجائب و فريدة الغرائب (علّامه سراج الدین ابی حفص عمر بن مظفر بن
عمر معری حلبی شافعی معروف به ابن وردی، م ۷۴۹)
چاپ قاهره، ۱۳۰۹، مطبعه عثمان عبدالرزاق.

نویسنده، بسیاری از فتن و ملاحم را یاد می‌کند. (ص ۱۹۷ - ۱۹۹) از جمله
خروج مهدی، و برخی از روایات را در این دوره می‌آورد. (حمش، ص ۳۱)

۱۴. المنار المنيف في الصحيح و الضعيف (امام علّامه شمس الدین ابو عبدالله
محمد بن ابی بکر مشقی زرعی حنبلی معروف به ابن قیّم جوزیه، ۶۹۱ - ۷۵۱)

۱. در متن کتاب، «حموری» آمده است که ظاهراً اشتباه چاپی باشد.

تحقیق: شیخ عبدالفتاح ابوغدة حلبی، نشر: حلب، دار مکتب المطبوعات الاسلامیة.

فصل پنجاهم کتاب (ص ۱۴۱ - ۱۵۵) مخصوص احادیث مهدویت است. ابن قیّم جوزیه - به شیوهی دیگر محدثان اهل تسنن - حضرت مهدی را از نسل امام حسن علیه السلام می داند. اما نکتهی خاصی که می افزاید، آن است که «سرّ لطیف» این مطلب، صلح جوایی آن حضرت است که خداوند در برابر آن، موهبتی برتر از خلافت به ایشان داد، برخلاف امام حسین که برای خلافت حرص می ورزید و برای آن جنگید و در نهایت به آن نرسید!

دکتر حمش پس از نقل این کلام در حاشیه می نویسد: این گونه برداشت نسبت به کار امام حسین علیه السلام باطل است؛ زیرا حضرتش در برابر انحراف دینی که در میان امت پیش آمده بود، مقاومت کرد و در برابر تبدیل نظام سیاسی اسلامی به نظام سلطنتی وراثتی ایستادگی کرد. (حمش، ص ۳۲)

ابن قیّم چندین حدیث در مورد مهدی نقل می کند که در مورد بعضی سکوت کرده؛ به تضعیف برخی دیگر می پردازد. (حمش، ص ۳۲) وی نیز از قصه ی سرداب سخن می گوید و انتظار شیعه را به انتظار یهود برای منجی خود تشبیه می کند. (حمش، ص ۳۳)

۱۵. النهاية في الفتن و الملاحم (حافظ ابن کثیر، م ۷۷۴)

تحقیق: احمد عبدالشافی، نشر دارالکتب العلمیة، چاپ اول ۱۴۰۸. وی در فصل «المهدی الذی یكون فی آخر الزمان» (حمش، ص ۲۳ - ۲۷) از حدیث «لا مهدی إلا عیسی بن مریم» به روشنی دفاع می کند. (حمش، ص ۳۳ - ۳۴)

۱۶. تفسیر القرآن العظیم (حافظ ابن کثیر)

وی در تفسیر خود (۲ / ۳۵) ذیل آیه ی ۱۲ سوره ی مائده ﴿بعثنا منهم اثني عشر نبياً﴾، حدیث جابر بن سمره را می آورد که پیامبر فرمود: «لا یزال أمر الناس ماضياً ما ولّاهم اثناعشر رجلاً... کلّهم من قریش...» سپس ضمن توضیحات خود اشاره می کند که یکی از این دوازده تن، مهدی است که در احادیث وارد از او یاد

شده است، و البته او کسی نیست که رافضه انتظارش را می‌کشد. (حمش، ص ۳۴)

۱۷. شرح المقاصد في علم الکلام (علامه‌ی متکلم، سعدالدین مسعودبن عمر بن عبدالله تفتازانی هروی شافعی، ۷۱۲-۷۹۳)

کتاب، ابتدا در ترکیه در سال ۱۲۷۷ و سپس در قاهره چاپ شده است. وی، در خاتمه‌ی بحث امامت (۲ / ۳۰۷-۳۰۸) بحث خروج مهدی و نزول عیسی را به عنوان اشراط السّاعه آورده و تذکر می‌دهد که در این باب، احادیث صحاح روایت شده، گرچه اخبار آحاد است. وی، مهدی را امامی عادل از فرزندان فاطمه [سلام‌الله‌علیها] می‌داند و بهترین وقت ظهور او را قرن هشتم برمی‌شمارد که همه‌ی مردم برای ظهور، آماده‌اند. (حمش، ص ۳۵)

۱۸. المقدمة في علم الاجتماع و السياسة (عبدالرحمان بن محمد بن خلدون مغربی، م ۸۰۸)

تحقیق: دکتر علی عبدالواحد وافی، مصر: دار نهضة، چاپ سوم، ۱۹۸۶ میلادی.

ابن خلدون در چند موضع از کتاب خود درباره‌ی مسأله‌ی مهدی سخن گفته است: ص ۵۳۱-۵۳۳، ۵۹۱-۵۹۷، ۱۱۱۱-۱۱۱۸. و فصل مخصوص آن را در جلد دوم ص ۷۸۷-۷۴۲ آورده است. ابن خلدون در ضمن بحث خود، ابوبکر اسکاف را اهل جعل حدیث می‌داند، که دکتر حمش آن را ردّ می‌کند. (حمش، ص ۳۷). هم‌چنین ابن خلدون (مقدمه ۲ / ۸۲۸-۸۲۹) می‌گوید: «بعضی از روایات مربوط به مهدی، منسوب به امام جعفر صادق [علیه‌السلام] است، که از کتاب جعفر روایت می‌کنند، در حالی که نسبت این کتاب به آن حضرت درست نیست. و اگر نسبت این کتاب به ایشان ثابت شود، بهترین مستند حدیث خواهد بود؛ چرا که این خاندان، اهل کرامات بودند. امام صادق [علیه‌السلام] به پسر عموی خود یحیی بن زید در مورد کشته شدن هشدار داد؛ ولی یحیی نپذیرفت و رفت و در جوزجان کشته شد، چنان که همه می‌دانند. جایی که کرامت برای دیگران روی می‌دهد، درباره‌ی خود آن بزرگواران چه باید گفت که علم و دین و آثار و نبوت و عنایت الاهی به آن اصل کریم رسیده و

شاخه‌های پاک‌نهاد آن بدان ریشه‌ی پاک‌گواهی می‌دهند؟»

دکتر حمش می‌افزاید: این کلام ابن‌خلدون را ببینید. آن‌گاه بنگرید که بعضی از مدعیان تسنن در روزگار ما، در برابر اهل بیت بزرگوار - با پاکیزه‌ترین ریشه و پاک‌نهادترین شاخه - چه می‌گویند؟ (حمش، ص ۳۸)

۱۹. فتح‌الباری بشرح صحیح البخاری (حافظ احمد بن علی بن حجر عسقلانی، م ۸۵۲)

حافظ ابن‌حجر، در مورد قضیه‌ی مهدی، در چند موضع از کتاب فتح‌الباری سخن گفته است؛ از جمله: ۶ / ۵۰۵ و ۵۳۶ و ۵۴۶؛ ۱۲ / ۴۱۰؛ ۱۳ / ۱۸ و ۲۲ و ۷۸ و ۸۲ و ۲۱۵. از جمله در شرح حدیث «یتقارب الزمان...» که می‌گوید: گفته‌اند که این زمان، همان زمان مهدی در بسط عدل و کثرت امت و گسترش خیر است. [۱۲ / ۴۱۰ و ۱۳ / ۱۸] نیز در شرح حدیث «لیس عام إلا و الذي بعده شر منه حتى تقوم الساعة» می‌نویسد: ابن‌حبان گفته که این حدیث عمومیت ندارد؛ به دلیل احادیث وارده در مورد مهدی که زمین را پر از عدل می‌سازد. [۱۳ / ۲۲] ذیل حدیث «حتى تقيء الأرض أفلاذ كبدها» به ظهور مهدی قبل از نزول عیسی اشاره می‌کند. [۱۳ / ۱۸ و ۸۲] ذیل «یکون اثناعشر خليفة» به کتاب ابوالحسین ابن‌المنادی در مورد مهدی اشاره و از آن نقل قول کرده است. [۱۳ / ۲۱۵] (حمش، ص ۳۹ - ۴۰)

۲۰. الفصول المهمة في معرفة أحوال الأئمة و فضلهم (امام علامه نورالدین علی بن محمد بن احمد سفاقی مکی معروف به ابن صباغ مالکی، ۷۱۴ - ۸۵۵)

این کتاب را دارالکتب التجاریة در نجف منتشر کرده، و ما از نسخه‌ای از آن استفاده می‌کنیم که در کتاب «الإمام المهدي عند أهل السنة» نوشته‌ی مهدی فقیه ایمانی، عکسبرداری شده است.

فصل دوازدهم این کتاب، درباره‌ی مهدی است. به عقیده‌ی ابن‌صباغ، حدیث «لا مهدي إلا عيسى» با احادیث وارده در مورد مهدی منافاتی ندارد؛ زیرا عیسی از یاوران مهدی است. (حمش، ص ۴۰ - ۴۱)

۲۱. أَسْرَاطُ السَّاعَةِ (حافظ محمد بن عبدالرحمان سخاوی، م ۹۰۲)

تحقیق و فهارس: عصام فارس حرستانی، تخریج احادیث: محمد ابراهیم زغلی، نشر: دار عمار و دار البیاق، ۱۴۱۸.

این کتاب، ۱۲۱ صفحه دارد که صفحه‌ی ۵۹-۶۰ آن، کلام مؤلف درباره‌ی مهدی را در بر دارد. سخاوی، بر ثبوت حدیث مهدی تصریح دارد و کلام آبری در اثبات تواتر حدیث را نقل می‌کند. محقق، نشانی نسخه‌های مخطوط کتاب را ذکر نکرده است. (حمش، ص ۴۱).

۲۲. استجلابُ ارتقاء العُرف بحبِّ أقرباء الرّسول ذوی الشرف (حافظ سخاوی، م ۹۰۲)

مؤلف در اثر دیگر خود «المقاصد الحسنة» [ص ۴۳۵ حدیث ۱۲۰۷] به این کتاب اشاره می‌کند و می‌گوید: «مهدی در احادیث یاد شده است. بعضی از حافظان حدیث درباره‌ی او کتاب مستقل نگاشته‌اند... و احادیث دیگر که در کتاب «ارتقاء العرف» بیان کرده‌ام، همراه با احادیثی که او را از بنی عباس می‌داند.» کتاب با تحقیق پژوهشگر خالد بن احمد صمی بابطین، توسط دارالبشائر الاسلامیة؛ در دو مجلد در سال ۱۴۲۱ منتشر شده است. اصل کتاب، رساله‌ی پایان‌نامه‌ی این پژوهشگر است که به دانشکده‌ی اصول دین دانشگاه ام‌القری در سال ۱۴۲۰ ارائه کرده تا در رشته‌ی شریعت اسلامی فوق‌لیسانس بگیرد. دو مجلد کتاب، ۸۲۸ صفحه دارد، که سی صفحه از آن (ص ۵۱۸-۵۴۸) در مورد مهدی است. و سخاوی در آن (ص ۲۵۸-۲۸۴) بیست و شش حدیث و اثر و خبر آورده است.

محقق، با آن‌که هجده حدیث را ضعیف دانسته، تواتر احادیث مهدی را نقل می‌کند و از کسانی که تمام احادیث مهدی را ضعیف می‌دانند، انتقاد می‌کند. از جمله در صفحه‌ی ۵۱۸ می‌گوید: «با وجود آن‌چه گفتیم، بعضی از منتسبین به علم، این احادیث را به بهانه‌ی تناقض، رد کرده‌اند.» (حمش، ص ۴۱-۴۲)

۲۳. الشذرات الذهبية في تراجم الائمة الاثني عشرية عند الإمامية (شمس الدين محمد بن طولون دمشقي، م ۹۵۳)

تحقيق: دکتر صلاح الدين منجد، چاپ بيروت: دار الصادر، ۱۹۵۸ میلادی. نویسنده در خطبه‌ی کتاب، به قصیده‌ی ابوالفضل یحیی بن سلامه حفصکی اشاره می‌کند که در ضمن آن گفته است:

أسأل عن قلبي و عن أحبائه
و هل تُجيب أعظمُ باليةً
و منهمُ كلُّ مقررٍ يجحد
و أرسَمُ خاليةً ما يُنشدُ
تقاسموا يوم الوداع كبدي
فليس لي منذ تولوا كبدُ
تا آن جا که گوید:

يا أهل بيت المصطفى يا عُدَّتِي
و من على حُبِّهم أعتد
أنتم إلى الله غداً وسيلتي
فكيف أشق و بهم أعتد
ولست أهواكم بئعضي غيركم
إني إذا أشق بكم لا أسعد

وی در صفحات ۳۹-۴۳ و ۱۱۸ به بحث مهدی اشاره می‌کند و تفصیل را به کتاب دیگرش «المهدی إلى ما ورد في المهدی» ارجاع می‌دهد؛ چنان‌که در کتاب «الفلک المشحون في أحوال محمد بن طولون» (ص ۱۳۲) نیز به حضرت مهدی اشاره کرده است. (حمش، ص ۴۳)

۲۴. اليواقيت و الجواهر في بيان عقائد الأكابر (امام ابوالمواهب عبدالوهاب بن احمد بن علی شعرانی شافعی شاذلی مصری، ۸۹۸-۹۷۳)

از انتشارات دارالمعرفة، بيروت.

شعرانی مبحث شصت و پنجم کتابش را به بیان همه‌ی اشراط السّاعة اختصاص داده که به عقیده‌ی او، چون شارع به آن‌ها خبر داده، پس حق است و تمام آن‌ها باید قبل از قیام قیامت روی دهد.

از جمله‌ی این موارد، می‌توان نام برد: خروج مهدی، دجال، نزول عیسی، خروج دابة الارض، طلوع خورشید از مغرب و فتح سدّ یاجوج و مأجوج، که حتی اگر فقط یک روز از عمر دنیا باقی مانده باشد، تمام این علائم روی می‌دهد.

شعرانی می‌گوید که مهدی فرزند امام حسن عسکری است که در شب نیمه‌ی شعبان سال ۲۵۵ زاده شده و عمر او در زمان تألیف کتاب الیواقیت - سال ۹۵۸ هفتصد و شش سال بوده است. این مطلب را شیخ حسن عراقی گفته که خودش به خدمت امام مهدی رسیده است.

شعرانی، سپس مطالب محی‌الدین عربی را - که در باب ۳۶۶ فتوحات آمده - نقل می‌کند. (حمش، ص ۴۴ - ۴۵)

۲۵. الإِشَاعَةُ لِأَشْرَاطِ السَّاعَةِ (سید شیخ محمد بن رسول حسینی برزنجی، م ۱۱۰۳) طبع مشهد حسینی، ۱۳۸۴، ۱۹۹ صفحه.

مؤلف، درباره‌ی اشراف السَّاعَةِ سخن می‌گوید، ابتدا موارد دور نسبت به آن، مانند قتل عثمان و رویداد جمل و صفین و مانند آن؛ آن‌گاه موارد مهم که در میان آن‌ها اساسی‌ترین مورد، مهدی علیه السلام است، که در سه بخش پیرامون آن مطالبی آورده است: نام و نسب و...، علامات و نشانه‌ها، فتنه‌های قبل از خروج حضرتش. به عقیده‌ی برزنجی (ص ۱۱۲) احادیث وجود مهدی و خروج آخر الزمان و این که او از عترت پیامبر و از فرزندان فاطمه علیها السلام است، به حدّ تواتر معنوی رسیده و قابل انکار نیست. (حمش، ص ۴۵ - ۴۶)

۲۶. ینابیع المودّة (علامه‌ی فاضل، شیخ سلیمان بن ابراهیم معروف به خواجه کلان قندوزی حنفی، م ۱۲۹۴)

تصحیح و تعلیق: علاء‌الدین اعلمی، بیروت: مؤسسه‌ی الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۸.

این کتاب، دانشنامه‌ای بزرگ در مورد احادیث نبوی در مناقب امام علی و اهل بیت است که به گفته‌ی مؤلف در صفحه‌ی ۵۸۴، در زمان سلطان عثمانی عبدالعزیزخان در ۹ ماه رمضان ۱۲۹۱ به پایان رسیده است. کتاب، صد باب دارد که باب ۷۹ تا ۸۴ در مورد مهدی است. (حمش، ص ۴۶ - ۴۷)

۲۷. الإذاعة لما كان و ما يكون بين يدي الساعة (سيد شيخ محمد صديق حسن خان

قنوجي هندی، متوفی ۱۳۰۷)

مقدمه و حواشی: ابراهیم یحیی احمد، نشر: دارالمدنی، جدّه، چاپ دوم،

۱۴۰۶.

مؤلف، این کتاب را نوشته تا مردم زمان خود را از خواب غفلت بیدار کند و از گناهان دور سازد. در این کتاب (ص ۹۴-۱۲۲) تحت عنوان «باب في الفتن العظام و المحن التي تعقبها الساعة، و هي كثيرة جداً» از علائم وقوع قیامت سخن گفته که یکی از آنها مهدی منتظر فاطمی است.

صديق حسن خان، احادیث وارده در مورد مهدی را - با اختلاف روایات آن‌ها - در حدّ تواتر می‌داند. (ص ۹۴) وی، کلام ابن خلدون را نقل و ردّ می‌کند و برای ارزیابی احادیث، ضوابطی دیگر غیر از ضوابط مشهور محدثان اهل تسنّن، قائل است. آن‌گاه صحّت احادیث مربوط به مهدی را بر آن اساس ارزیابی می‌کند. تواتر احادیث مربوط به مهدی، از زبان و کلام شوکانی و پس از آن، محمّدبن اسماعیل صنعانی و برزنجی آمده است. (حمش، ص ۴۸)

۲۸. القول الصحيح في الردّ على من أنكر خروج المهديّ و سيّدنا عيسى المسيح

(امام... استاد محمّد صالح امریش حسینی حنفی ازهری)

اردن: مطبعه وطنیه، بی تاریخ.

مؤلف در پایان کتاب ۴۲ صفحه‌ای خود، تاریخ پایان نگارش آن را بیستم

ذی الحجّة ۱۳۴۶ می‌داند. کتاب، در جهت تأیید عقیده به مهدی است. (حمش،

ص ۴۸)

۲۹. تحفة الأحوذیّ شرح جامع الترمذیّ (علامّه مبارکپوری هندی، م ۱۳۵۳)

مبارکپوری در شرح حدیثی که ترمذی در مورد مهدی آورده (تحفة الاحوذی

۶ / ۴۸۵) می‌گوید که حدیث عبدالله بن مسعود، کمتر از درجه‌ی «حسن» ندارد،

بلکه این حدیث با شواهد و توابع آن، بی تردید برای احتجاج مفید است. پس

عقیده به خروج و ظهور امام مهدی، قول حق و صواب است. (حمش، ص ۴۹)

۳۰. ردود علی أباطیل و تمحیصات لحقائق دینیة (استاد ما، علامه‌ی مرّبی، ورع

فقیه، محمّد محمود حامد حموی، م ۱۳۹۰ = ۱۹۶۹ میلادی)

چاپ اوّل و اصلی: انتشارات دار الامام مسلم و دار الدعوة بحماة، سال

۱۹۶۶ م.

یکی از نویسندگان در ضمن سخن خود درباره‌ی حاکم بامر الله عبیدی و پنهانی او گفته بود: «شاید این اندیشه را مبلّغان آن، از اندیشه‌ای شبیه کلام بعضی از اهل غلوّ شیعه درباره‌ی مهدی منتظر گرفته باشند.» استاد ما، مقاله‌ای در مجلّه‌ی «المسلمون» نگاشت و تأکید کرد که عقیده به ظهور مهدی، یکی از عقاید مسلمانان است. وی نوشت (ردود علی أباطیل، ص ۲۰۲ - ۲۰۴): «انتظار مهدی، بدعتی در دین نیست که مبتنی بر ادله‌ی شرعیّه نباشد، که آن را جواز دهد. من نمی‌خواهم با این سخنان، تمام احادیث و آثار وارده در این موضوع را بیان دارم؛ چرا که اینان در کتاب‌های سنّت شریف فراوان است و به حدّی از کثرت رسیده که اطمینان می‌آورد، اطمینان به آن که در آخر الزّمان، خداوند، سلامت را به اسلام، قوّت را به ایمان و طراوت را به دین بازمی‌گرداند... دو محدّث دانشمند، شیخ احمد تقی الدّین معروف به ابن تیمیّه و شاگرد او ابن قیم جوزیه‌ی دمشقی - که هر دو از بزرگان قرن هشتم و حنبلی بودند - نتوانسته‌اند احادیث مربوط به مهدی را انکار کنند، در حالی که آن‌ها بیشترین تلاش را بر ردّ شیعه داشتند...» (حمش، ص ۴۹)

آثار دانشمندان تسنّن درباره‌ی امام مهدی علیه السلام

وی اقوال علما را در مورد تواتر احادیث مهدویّت می‌آورد و می‌گوید: «به

حکم عقل، ممکن است و محال نیست که اسلام بالاخره به دست پیشوایی از

دودمان پیامبر، تجدید حیات یابد. خبر نبوی صحیح، این امکان را به درجه‌ی

ثبوت و وجوب می‌رساند. چه توان کرد که این احادیث، به مرحله‌ی تکاثر و تواتر

رسیده است؟... البتّه این به معنی نشستن و یاری نکردن اسلام نیست، بلکه باید

زمینه‌های تحقّق این وعده‌ی الاهی را با عمل فراهم کرد.» (حمش، ص ۲۳۲ - ۲۳۳)

۳۱. الأساس فی السنّة، بخش عقاید (استاد ما، شیخ سعید محمّد حوی حموی، م

۱۴۱۰)

سه جلد، ۱۶۲۴ صفحه، مصر: نشر دار السلام، چاپ دوم ۱۴۱۲. مؤلف صحیح‌ترین احادیث مربوط به عقاید اسلامی را - با ضابطه‌ی خودش - گردآورده و بر اساس نظر دانشمندان علم الحدیث در گذشته و حال، در مورد آن‌ها حکم کرده است. وی در مورد مهدی در صفحات ۱۰۱۴ تا ۱۰۲۶ ضمن بحث اشراط الساعه سخن می‌گوید. به نظر او: «روایات وارده در مورد بشارت دادن به خلیفه‌ی راشدی که از خاندان پیامبر باشد، به بیست حدیث می‌رسد. و این برای ما اطمینان می‌آورد که این مطلب از پیامبر رسیده است.» از این میان، در ده حدیث، کلمه‌ی «مهدی» به کار رفته است. (ص ۵۰) حموی از بحث خود نتیجه می‌گیرد: «اهل تحقیق اتفاق دارند بر آن‌که خلیفه‌ای از خاندان پیامبر در آخر الزمان خواهد بود، که در لسان عامه و خاصه، «مهدی» نام دارد... ما به ظهور او ایمان داریم و از خدا می‌خواهیم که ما را در زمان ظهور، از سپاه او قرار دهد. ولی این آرزو و انتظار، به معنای ترک عمل برای برپایی فرایض و کم‌کاری در مسیر یاری دین نیست.» (حمش، ص ۲۳۳ - ۲۳۶)

۳۲. سلسله‌ی الأحادیث الصحیحة (شیخ محمد ناصر البانی، م ۱۴۲۰)

ریاض: مکتبه المعارف، ۱۴۱۵ (چاپ جدید و منقح)

البانی در چند موضع از این کتاب، در مورد مهدی سخن گفته، از جمله حدیث‌های ۷۱۱، ۱۵۲۹، ۲۳۷۱، ۲۲۳۶، ۲۲۹۳، ۲۳۷۱، ۲۳۷۱، ۲۷۴۳، که آن‌ها را صحیح دانسته است. حدیث ۷۱۱: «يُخْرَجُ فِي آخِرِ أُمَّتِي الْمَهْدِيُّ، يَسْقِيهِ اللَّهُ الْغَيْثَ...»
ذیل حدیث ۱۵۲۹: «لَتَمْلَأَنَّ الْأَرْضَ جُورًا وَظُلْمًا»، آن را متواتر می‌داند.

حدیث ۲۳۷۱: «المهديّ منّا يصلحه الله في ليلة» (حمش، ص ۵۱ - ۵۳)

البانی در کلام خود (سلسله‌ی الأحادیث الصحیحة ۴ / ۴۲ - ۴۴) به این نکته اشاره می‌کند که انتظار ظهور مهدی به معنی ترک تلاش و کوشش در راه اقامه‌ی اسلام نیست. هم‌چنین از گروهی یاد می‌کند که به بهانه‌ی ادّعای مهدویت توسط برخی از مدّعیان فاسد و مفسد، به گمان خود می‌خواهند ریشه‌ی این فساد را خشک کنند و از این رو، به انکار مهدویت می‌پردازند. البانی پاسخ می‌دهد که این مطلب مانند انکار نزول حضرت عیسی عليه السلام به بهانه‌ی ادّعای برخی دجال‌ها یا انکار

الوهیّت خداوند متعال به بهانه‌ی ادّعی‌ال‌وهیّت فرعون است. (حمش، ص ۲۳۶-
(۲۳۷)

۳۳. أشرط السّاعة (دکتر یوسف بن عبدالله بن یوسف وابل)

دمام (عربستان): دار ابن الجوزی، چاپ نهم، ۱۴۱۸ = ۱۹۹۷، ۴۸۳ صفحه.
اصل کتاب، پایان‌نامه‌ی مؤلف بوده که در سال ۱۴۰۴ در دانشگاه ام‌القری از
آن دفاع کرده است. به عقیده‌ی مؤلف، خبر واحد در عقاید حجّیت دارد. وی،
اشرط السّاعة را به دو گروه تقسیم می‌کند: ساعت بزرگ و ساعت کوچک. آن‌گاه
مهدی، مسیح، دجال، یاجوج و ماجوج را از علائم ساعة‌الکبری می‌شمارد و در
مورد مهدی، در فصل اوّل از باب دوم، ۲۵ صفحه سخن می‌گوید که به عقیده‌ی
جازم نسبت به مهدی می‌رسد. (حمش، ص ۵۳-۵۴)

۳۴. ترقبوا ظهور المسیح الدّجال و المهديّ علیّه (فائق محمّد داوود)

عمّان (اردن): دار الاسراء، چاپ سوم، ۱۹۹۹ میلادی، ۱۵۲ صفحه.
مؤلف در دو موضع (ص ۵۴ تا ۵۶ و ۹۳ تا ۱۰۰) درباره‌ی مهدی و تواتر
احادیث مربوط به او سخن گفته و کلام سعید ایوب را نقل کرده است. (حمش، ص
۵۴)

۳۵. صحیح أشرط السّاعة و وصف لیوم البعث و أهوال القيامة (شیخ مصطفی ابوالنصر شلبی)

جدّة (عربستان): مکتبة السوادی، چاپ دوم، ۱۴۲۰، ۴۰۸ صفحه.
نویسنده، عقیده به مهدی منتظر را به عنوان نخستین علامت از اشرط
السّاعة، آورده (ص ۱۸۵ تا ۲۰۰)، در باره‌ی ویژگی‌های او و تواتر احادیث
مهدویّت به بیان سفّارینی، برزنجی، صدیق حسن‌خان، شوکانی، کتانی و البانی
سخن می‌گوید. (حمش، ص ۵۴-۵۵)

۳۶. أشرط الساعة في مسند الإمام أحمد و زوائد الصحيحين (خالد بن ناصر غامدي)

رياض: دار ابن حزم و دار الأندلس الخضراء، ۱۴۲۰، در دو جلد ۷۷۰ صفحه.
اصل کتاب، رساله‌ی پایان‌نامه‌ی مؤلف در دانشگاه محمد بن سعود (رياض) بوده است. مؤلف، ۷۳ فصل در اشرط الساعة آورده که فصل ۴۵ مربوط به مهدی منتظر است و نویسنده آن را از علامات اشرط ساعة الصغرى می‌داند.
(حمش، ص ۵۵)

۳۷. أحاديث أشرط الساعة الكبرى (دکتر شیخ محمد بشار محمد امین فیضی موصلی)

پایان‌نامه‌ی دکترای مؤلف، از دانشکده علوم اسلامی دانشگاه بغداد، سال ۱۴۱۷، ۵۰۲ صفحه. وی در صفحات ۲۶۰ تا ۳۱۶ درباره‌ی مهدی سخن گفته و از دو کتاب - «البرهان» متقی هندی و «المهدی» دکتر بستوی - بهره گرفته است. موصلی، در تخریج و شرح و توضیح احادیث تلاش زیادی کرده و شماری از احادیث مهدویّت را صحیح برشمرده است. (حمش، ص ۵۵ - ۵۷)

۳۸. ثلاثة ينتظروهم العالم: المهدي المنتظر، المسيح الدجال، المسيح المهدي ﷺ (استاد حمزه فقیر)

عمّان (اردن): دار الاسراء، چاپ اول، ۱۹۹۵، ۹۶ صفحه.
مؤلف صفحات ۴۳ تا ۷۳ را به بحث مهدویّت اختصاص داده است.
(حمش، ص ۵۷)

۳۹. الأيام الأخيرة من عمر الزمن: قراءة معاصرة في أحاديث الفتن و الملاحم (عدنان طه)

عمّان (اردن): دارالبيارق، ۱۴۱۸، ۱۱۲ صفحه.
بخش عمده از مبحث پنجم کتاب (ص ۶۱ - ۱۰۶) به بحث مهدی پرداخته و احادیثی را که دو شیخ یا البانی صحیح دانسته‌اند، یاد کرده است. (حمش، ص ۵۷ - ۵۸)

۴۰. تحقیق کتب الفتن و المهدي و الملاحم من سنن أبي داوود (مهدی عبدالرزاق شاهین الجمیلی)
پایان نامه‌ی دانشگاه علوم اسلامی صدام (عراق)، ۱۴۱۹، ۲۲۶ صفحه.
شامل تخریج احادیث سه باب از سنن ابی داوود که جمعاً ۱۰۸ حدیث دارد و ۱۲ حدیث آن (ص ۳۸ تا ۴۹) به مهدویت اختصاص دارد. مؤلف، ۸ حدیث را صحیح و یکی را حسن می‌داند. دکتر حمش می‌گوید: مؤلف از شاگردان فاضل من در عراق بود. (حمش، ص ۵۸ - ۵۹)

۴۱. المسيح الدجال: قراءة سياسية في أصول الديانات الكبرى (سعید ایوب)
دارالاعتصام، ۱۹۸۹ م، ۳۳۶ ص.

مؤلف کتاب خود را در سال ۱۴۰۶ (= ۱۹۸۶) به پایان برده و صفحات ۳۰۷ تا ۳۱۸ را به بحث مهدی اختصاص داده است. وی با استناد به دانشمندان هم چون احمد حنبل، ابن تیمیه، ابن قیم، شوکانی و شافعی، احادیث مهدی را صحیح یا متواتر می‌داند و منکران آنها را پیروان خاورشناسانی هم چون گلدزیهر و فان فلوتن می‌شمارد. (حمش، ص ۵۹ - ۶۰)

۴۲. مع الشيعة الاثني عشرية في الأصول والفروع (دکتر علی سالوس)
مصر: دار التقوى، ۱۴۱۷، چهار جلد.

مؤلف، بخشی از کتاب (۱ / ۱۶۰ - ۱۶۳) را به بیان اختلاف در مورد مهدی اختصاص داده است، که آیا مهدی، فرزند امام حسن عسکری است یا محمد بن عبدالله الحسنی که در آینده متولد خواهد شد؟ دکتر حمش می‌گوید: با وجود این همه اختلافات میان مسلمانان و ضرورت اتحاد آنها، زمان پرداختن به این موارد جزئی نیست. (حمش، ص ۶۱)

۴۳. منهج أهل البيت في مفهوم المذاهب الإسلامية (سید ابوالحسن محیی الدین حسنی)

بارید (اردن): دار الأمل، چاپ دوم، ۱۹۹۸ م.
مؤلف در دو موضع از کتاب (ص ۱۹ تا ۲۱ و ۱۰۹ تا ۱۱۲) در مورد ظهور مهدی منتظر سخن می‌گوید که اندیشه‌ای تابناک و بشارتی صادق از پیامبر برای مسلمانان است. اما به عقیده‌ی او، نباید در این اندیشه به عقیده‌ی شیعه نزدیک شد تا شیطان یاری نشود.
به گفته‌ی حمش، این‌گونه تعصّب‌های بی‌دلیل، با روش علمی سازگار نیست. (حمش، ص ۶۱-۶۲)

۴۴. **المسیح المنتظر و نهاية العالم** (استاد عبدالوهاب عبدالسلام طویلة)
قاهره: دار السلام، چاپ اول، ۱۹۹۹ م، ۳۶۷ ص.
صفحات ۵۷ تا ۸۹ به بحث مهدی اختصاص یافته و درباره‌ی ویژگی‌ها، علائم ظهور، غزوات مهدی، ملاحم و فتوحات سخن می‌گوید. (حمش، ص ۶۲)

۴۵. **مختصر الأخبار المشاعة في الفتن و أشرار الساعه** (شیخ عبدالله بن سلیمان مشعلی)
مطابع الرياض، بی‌تاریخ.
صفحات ۱۱۵ تا ۱۳۷ به مسأله‌ی مهدی اختصاص یافته است.
(حمش، ص ۶۳)